

3.3. СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТИАНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ

Постановка проблеми. *Феномен людини – одна із вічних проблем філософії. Здатність людини до самотрансценденції спонукає науковців, філософів, релігійних мислителів шукати задовільне для свого часу пояснення цього феномену. Бажання людини виходити за межі виключно біологічного існування, її прагнення до створення надприродних соціокультурних цінностей та ідеалів, наполегливий пошук істини вирізняє людину з поміж інших живих істот на планеті і ставить перед нею складне питання – в чому ж полягає її сутність, мета та сенс життя? Християнська антропологія – одна із спроб відповіді на це питання. І дослідження християнського вчення про людину потребує специфічних методів та підходів, оскільки людина розглядається тут в контексті її співпричетності до надприродного. Означена проблема є малодослідженою у вітчизняному релігієзнавстві.*

Метою даної статті є виокремлення специфічних рис та методологічних підходів вивчення християнської антропології.

Безумовно, основу релігієзнавчого дослідження християнської антропології складає **методологія академічного релігієзнавства**. Оскільки релігієзнавство як наука формується у ХІХ столітті, то варто з'ясувати які методи дослідження релігії були притаманні класичному релігієзнавству. Відтак, у другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. пріоритетними були наступні методи: історизму, компаративізму, класифікації релігій, об'єктивного дослідження, редукціонізму, апостеріоризму, казуальності. Російський дослідник О.Красніков зауважує, що «релігієзнавство, виникаючи на стику наук, скористалося не лише отриманими в межах цих наук новими даними та сформульованими теоретичними положеннями, але, перш за все, методами дослідження... Відповідно до визнаних в той час норм досліджень, релігієзнавці намагались опиратися на ретельно перевірені емпіричні дані, використовувати раціональні методи їхньої інтерпретації та генералізації, а зрештою – сформулювати загальні закони розвитку та функціонування релігії»⁹⁶. В першій половині ХХ ст. відбувся перегляд методів раннього релігієзнавства і почалося широке застосування феноменологічного та герменевтичного методів.

* Гаврилюк Тетяна Вікторівна – кандидат філософських наук, докторант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

⁹⁶ Красніков А.Н. *Методология классического религиоведения*. – Благовещенск: Библиотека журнала «Религиоведение». 2004. – С. 56.

При дослідженні християнської антропології українські дослідники використовують діалектичний, феноменологічний та герменевтичний методи. Українське релігієзнавство наслідує величезний здобуток у вивченні релігії, релігійної антропології дослідників радянських часів. Тогочасний науковий атеїзм виділяв діалектико-матеріалістичний, історичний, компаративний методи, як основні методи дослідження. Людина як носій релігійного світогляду, релігійної свідомості досліджувалася в тісному взаємозв'язку із суспільними та духовними сферами буття в динаміці та розвитку.

Підходячи до розуміння людини з матеріалістичних позицій, дослідники того часу ретельно намагалися виокремити соціальні, гносеологічні, психологічні корені релігійної свідомості, описати основні форми її функціонування. Визначення Б.Лобовиком релігійної свідомості як «способу відношення віруючого до світу через систему поглядів та почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне» через свою повноту стає позачасовим і позаідеологічним. Важливими ознаками релігійної свідомості, з точки розу радянського дослідника «є її образність, символічність, діалогічність, глибока інтимність, складне й суперечливе поєднання ілюзорного і реалістичного, емоційна насиченість, активний вплив на вольові стани особи і колективу віруючих». В релігійній свідомості Б.Лобовик виділяє теоретичний та буденний рівні, а також зауважує, що «релігійні почуття, відрізняючись від звичайних предметом переживань, можуть бути психологічно як негативними (релігійний страх, розгубленість, розпач тощо), так і позитивними (релігійна любов, благоговіння, радість і т.п.)»⁹⁷. Тогочасними дослідниками відзначалося, що релігійна свідомість не є сталою, а піддається змінам. Так, О.Онищенко вказував на те, що під дією наукового та соціального прогресу у свідомості віруючих відбуваються зміни, їхні традиційні уявлення про Бога доповнюються пантеїстичними або ж деїстичними поглядами, що призводить до певного еkleктизму. Радянський дослідник вказує дві основні на той час форми уявлень про Бога: натуралістичну – де Бог є першоджерело світу та етичну – де Бог обмежується роллю морального першоджерела⁹⁸. Описані трансформації релігійної свідомості мають місце і в сьогоденні.

Тісний взаємозв'язок релігійної та суспільної свідомості було розкрито В.Танчером. У своїй праці «Релігія і сучасний стан» автор зауважує, що в релігійній свідомості відбуваються зміни, які практично визначені змінами у буденній свідомості широких мас віруючих і складними процесами сучасного суспільного життя, що здійснюються під впливом економічних та політичних факторів.

⁹⁷ Релігієзнавчий словник / За ред. А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 275.

⁹⁸ Онищенко О.С. Ідейна криза релігії і релігійний модернізм / В.І. Онищенко. Видавництво «Наукова думка», К., 1974. – С. 152.

П.Саух вбачав сутність релігійної свідомості в її здатності поділяти світ на природний та надприродний. В результаті такого розподілу з'являються уявлення про дуальність світу та людини: матерія і дух, душа і тіло, людське та божественне, а також дві істини – мудрість та одкровення. Гносеологічною ознакою релігійної свідомості постає протистояння раціонального та ірраціонального знання та віри⁹⁹.

У праці «Особливості релігійної свідомості» Ю.Борунков зауважує, що буденна релігійна свідомість не має певних систем, ідей, вона виражається у несистематизованому наборі уявлень, образів, переживань. Має особливість нетеоретичного типу мислення. Відтак, на його думку, релігійна свідомість формується під впливом релігійної ідеології і матеріальних умов людського життя. Релігійні ідеї й уявлення в даному випадку тісно переплітаються з національними, побутовими і культурними традиціями.

Узагальнюючи, можна зауважити, що діалектико-матеріалістичний метод дослідження людини релігійної, який широко використовувався радянськими дослідниками, дав можливість вичерпного опису структури та змісту релігійної свідомості, який використовується і сучасними дослідниками. Але остаточний висновок радянської школи про те, що джерелом релігійної свідомості є внутрішній світ людини, її викривлене неадекватне відображення дійсності не є повністю задовільним і зумовлює наступні пошуки у царині релігійної антропології.

В післярадянські часи українські та російські дослідники продовжують аналізувати релігійні антропологічні ідеї. Але методи дослідження відрізняються, що призводить до чітких відмінностей українського та російського релігієзнавства. Як зауважує О.Красніков, «одна із основних тенденцій в сучасному вітчизняному (російському – Т.Г.) релігієзнавстві може бути позначена терміном «православне релігієзнавство»¹⁰⁰. Дослідник вказує на чітку тенденцію в російському релігієзнавстві до взаємодії з Російською православною церквою (РПЦ). Дане твердження доводиться тематикою публікацій, конференцій та круглих столів, що проводяться в науковому середовищі на теренах Російської Федерації¹⁰¹. Так, російський дослідник Ю.М. Зенько провів ретельний аналіз тематики конференцій та публікацій присвячених християнській антропології та психології. Сам автор зауважує, що найбільш плідним в науковому сенсі підходом до вивчення християнської антропології та психології є комплексний взаємозв'язок релігієзнавства,

⁹⁹ Саух П.Ю. Духовный мир личности и атеизм / П.Ю. Саух. – К.: «Знання» , 1986. – 48 с.

¹⁰⁰ Красніков А.Н. Методология классического религиоведения. – Благовещенск: Библиотека журнала «Религиоведение». 2004. – С. 4.

¹⁰¹ Зенько Ю.М. Современная христианская психология и антропология в России: история и библиография [Електронний ресурс]: Интерфакс. – Режим доступу до документу – <http://www.zenko.orthodoxy.ru › articles/15.html>

психології та богослів'я. Однак подібний підхід зумовлює ризик підміни релігієзнавства богослів'ям. О.Красніков наголошує, «на жаль, в нашій країні нерідко можна побачити богослова, який читає лекційний курс з релігієзнавства в світському навчальному закладі, та релігієзнавців, які займаються пропагандою богословських ідей»¹⁰².

Водночас, в російському релігієзнавстві є дослідники, які працюють в межах спільної методологічної парадигми. Праці Є.Торчинова, О.Яковлева, Ю.Рижова, П.Гуревича, В.Полікарпова базуються на розумінні тісного зв'язку релігійної психології та антропології із соціокультурними детермінантами. Застосовуючи соціокультурні підходи до вивчення релігійної антропології, О.Яковлев відстоює положення про те, що релігійна свідомість гармонійно поєднана з іншими формами суспільної свідомості. Він виділяє в релігійній свідомості такі основні рівні: підсвідомий, буденний, богословський, надсвідомий¹⁰³.

В українському релігієзнавстві проблема відокремлення релігієзнавства від теології займає провідне місце. Так, в колективній праці «Академічне релігієзнавство» зазначається, що вивільнення, виокремлення релігієзнавства із механічної включеності в структуру науково-атеїстичної теорії марксизму і оформлення його у самостійну галузь гуманітарного знання актуалізувало питання співвідношення релігієзнавчих дисциплін, зокрема, філософії релігії та теології¹⁰⁴. Ключовою методологічною відмінністю релігієзнавства від теології є відношення до акту віри. На відміну від теології, де віра виступає інструментом осягнення істини, в релігієзнавстві релігійна віра постає предметом раціонального осмислення. Всі положення релігієзнавства ґрунтуються на емпіричному підтвердженні та теоретичній доказовості. Українське академічне релігієзнавство досліджуючи релігії в їх конфесійному різноманітті, водночас розглядає їх як однорідні явища, не надаючи жодних оціночних переваг. Застосування діалектичного методу забезпечує адекватне висвітлення спільного і відмінного в релігіях світу та закономірностей їхнього розвитку. На відміну від теології, яка зорієнтована на надприродний світ, українське релігієзнавство зосереджується на дослідженні релігійного феномена як вияву визначення людиною свого місця в світі. Релігієзнавство у пошуках істини щодо релігійного феномена залучає досягнення різних галузей наук, що спричиняє відмінність у способі підходу до догматів релігії (в порівнянні із богословськими релігієзнавцями та ідеологами релігії). Якщо академічне релігієзнавство має предметом дослідження божественне Одкровення, праці Отців церкви, включаючи в свою дослідницьку діяльність наукові

¹⁰² Красніков А.Н. Методология классического религиоведения. – Благовещенск: Библиотечкажурнала «Религиоведение». 2004. – С. 5.

¹⁰³ Яковлев А.И. Религиозное сознание: Учеб. пособие. – М.: Компания Спутник, 2004. – С. 33.

¹⁰⁴ Академічне релігієзнавство. За ред. А.Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. – С. 51.

методи пізнання, то для богослів'я Святе Письмо, праці Отців певного конфесійного віровчення постають в якості догматів і джерела усіх концептуальних теорій, виступають Істиною, яка пояснює, а не потребує пояснень.

Однак, в українському академічному релігієзнавстві, на відміну від науково-атеїстичної теорії марксизму, змісти релігійної свідомості не зводяться до рівня заблуджень, фантазійного відображення світу. Українське релігієзнавство є антропологічним у своїй основі. Як зауважує професор А.Колодний, релігія – це форма осмислення людиною фундаментальних проблем свого існування. Осмислення людиною самої себе, тобто самоосягнення, виступає в ролі форми її релігійного досвіду¹⁰⁵.

Аналізуючи релігійну свідомість, А.Колодний зазначає, що певні предмети, дії, слова, тексти у символах наділяються релігійними значеннями і смислами, і завдяки сукупності носіїв цих значень і смислів утворюється релігійно-символічне середовище, де формується і функціонує відповідна свідомість. Релігійній свідомості притаманна діалогічність, яка пов'язана з вірою. Віра в існування вищих істот та спілкування з ними припускає діалог, який відбувається за допомогою богослужіння, молитви, медитації. Віра необхідна людині для мобілізації її духовних та фізичних сил у певних ситуаціях.

Професор А.Колодний наголошує, що людина має багато позараціонального знання, яке не визначається раціональним знанням, але відіграє помітну роль в людському житті. Сюди відноситься все те, що підказує людині серце, відчуття, інтуїція. Релігійна віра – це внутрішня впевненість людини в існуванні вищої істоти, сили, яка надає норми моралі та порятунку. Віра в диво є необхідним елементом релігійності. Тож необхідно повірити в дива всупереч розуму або відмовитися від релігійності.

У роботах українських дослідників відбувається переосмислення феномену релігійної свідомості від фантазійного відображення дійсності, як це було визначено в радянських дослідженнях, до розуміння релігійної свідомості як стану самовираження людини в світі на основі віднайдення в собі того, що єднає її з трансцендентним.

Західне релігієзнавство ХХ століття відходить від основних антропологічних теорій ХІХ століття і в першу чергу від теорії еволюціонізму. Німецький вчений Фрідріх Ратцель, засновник школи диффузіонізму, яку іноді називають ще школою культурно-історичного методу, в своїх роботах використовував зоологічну теорію міграцій для пояснення спільних рис у культурах різних народів. Порівнюючи між собою не лише дикі племена, але й народи, що знаходяться на різних рівнях суспільного розвитку, вчені прийшли до глобального висновку: «Весь світ - одна країна». Незважаючи на релігійні та культурні

¹⁰⁵ Колодний А.М. Основи релігієзнавства. Курс лекцій. – Дрогобич: Коло, 2006. – С. 8.

відмінності, майже всі народи мають спільні уявлення та спільні елементи культур в основі.

Подібне спостереження зумовило широке застосування феноменологічного та герменевтичного методів дослідження. Новий напрям у вивченні релігій задає голландський релігієзнавець К.Тіле. Він звертає увагу на те, що антропологія виявляє певну універсальність релігії як людського прояву, оскільки в усі часи елементи з яких вона складається в суті своїй однакові. В зв'язку з цим феноменолого-аналітичний підхід дозволить визначити ті явища, які постійно відроджуються і повторюються.

Варто зауважити, що у феноменології релігії широко використовувалися такі методи, як порівняльний аналіз та класифікація різноманітних типів релігійних феноменів. О.Красніков відзначає те, що цим методам надавали перевагу представники дескриптивної феноменології релігії, яка переважно була поширена в Голандії, Данії, Норвегії та Швеції. Вони підкреслювали описовий та емпіричний характер власної дисципліни і частково урівнювали між собою феноменологію релігії та порівняльне релігієзнавство.

Феноменологія широко використовує метод, який позначається грецьким терміном «еросчē» (утримання від суджень). Згідно цьому методу, дослідник повинен змінити «природну установку» (філософські, наукові та буденні уявлення про реальний світ) на «феноменологічну» (виділення свідомості в якості єдиного об'єкту розгляду). Але, на думку Е.Гусерля, засновника даного методу, концепції свідомості також потребують кардинального очищення. Вони перенавантажені передумовами, які хибують істину. Таким чином, «за дужки» необхідно винести наукові, філософські, буденні судження про саму свідомість та духовні процеси, які знайшли свій вираз в сфері людської культури. Послідовне проходження описаних етапів, на думку німецького феноменолога, забезпечує безпередумовне спостереження свідомості та її чистих структур. Кінцевою метою такого феноменологічного аналізу постає бачення сутності через феномени свідомості.

Один із засновників класичної феноменології релігії М.Шелер проводив паралель між феноменологічним еросчē та методом апофатичної теології. Він підкреслював, що феноменологічний метод, так само, як і «негативна теологія», розкриває те, що божественне та священне, у разі повного очищення від тих якостей, які їм приписуються, постають витоковою даністю.

Іншим впливовим напрямом релігієзнавства ХХ століття є герменевтика. Видатний феноменолог та соціолог релігії Й.Вах підкреслює, що герменевтика має особливий предмет, специфіку якого необхідно враховувати при його вивченні. «Щоб метод став адекватним предмету дослідження – пише він, - необхідно усвідомити феномен індивідуальності, природу цінності та значення свободи. Варто прямо

заявити, що цілісний світ особистості, з яким нерозривно пов'язані релігійні пошуки, залишається закритим для дослідника, який не бажає привести власну методологію у відповідність з тим предметом, який він вивчає». Герменевтичний метод забезпечує досліднику можливість розуміння чужих для нього релігій. На думку Й.Ваха, в кожній людині змістовно зосереджені всі форми людяності. Це складає основу розуміння загальності людської природи. Певним чином, можна провести паралель із твердженнями П.Радіна та Л. Леві-Брюля про спільні закони мислення в усіх відомих людських спільнотах. Зміни відбуваються не в релігійній свідомості (як і в свідомості взагалі), а в оточуючому людину світі, що зумовлює зміни змістів свідомості. Закони ж мислення залишаються єдиними. Оскільки в кожній людині втілені всі форми людяності, то дослідник повинен уміти активувати латентно присутню в його свідомості різноманітність релігійного досвіду. Але для адекватності дослідження лише тільки інтуїтивного відчуття релігії не достатньо. Абсолютно необхідними умовами наукового дослідження виступають ґрунтовна релігієзнавча підготовка та вольові зусилля дослідника.

Варто зауважити, що описані методологічні підходи релігієзнавства ХХ століття далеко не вичерпують усіх методів релігієзнавчих пошуків, а складають лише їх основу.

Підсумовуючи наголосимо, що специфічною особливістю дослідження християнської антропології є залежність наукових висновків від світоглядної позиції дослідника та вибору основних методів дослідження. Так, фундаментальні дослідження радянських науковців хибують загальним атеїстичним підходом – релігійна свідомість розглядається виключно як викривлене неадекватне відображення дійсності. Західне релігієзнавство, застосовуючи широкий спектр методів дослідження, доходить висновку, що антропологія виявляє певну універсальність релігії як людського прояву, оскільки в усі часи елементи з яких вона складається в суті своїй однакові. Відтак, через антропологію можливо визначити ті явища, які постійно відроджуються і повторюються, і розкрити феномен релігії. У працях українських дослідників відбувається переосмислення феномену релігійної свідомості від фантазійного відображення дійсності, як це було визначено в радянських дослідженнях, до розуміння релігійної свідомості як стану самовираження людини в світі на основі віднайдення в собі того, що єднає її з трансцендентним. Під таким кутом зору, дослідження християнської антропології озброюють науку відомостями про той зріз внутрішнього буття людини, який є основою її самотрасценденції.

Анотації

У статті Т.Гаврилюк **“Специфічні особливості дослідження християнського вчення про людину”** здійснений аналіз основних методологічних підходів сучасного релігієзнавства у дослідженні християнської антропології. Показано, що специфічною особливістю дослідження християнської антропології є залежність наукових висновків від світоглядної позиції дослідника та вибору основних методів дослідження.

Ключові слова: феномен людини, християнська антропологія, самотрансценденція, релігійна свідомість.

В статті Татяны Гаврилюк **«Специфические особенности исследования христианского учения о человеке»** осуществлен анализ основных методологических подходов современного религиоведения в исследовании христианской антропологии. Показано, что специфической особенностью исследования христианской антропологии является зависимость научных выводов от мировоззренческой позиции исследователя и выбора основных методов исследования.

Ключевые слова: феномен человека, христианская антропология, самотрансценденция, религиозное сознание.

*В. Титаренко** (м. Київ)

УДК 2-1

3.4. ПРАКТИКА ДИСКУРС-АНАЛІЗУ В РЕЛІГІЙНИХ КОНЦЕПЦІЯХ МАЙБУТНЬОГО

Необхідність розгляду релігійних концепцій та екскурс в історію започаткування прогностичних вчень пов'язані з тим, що деякі помилки в теорії та практиці прогнозування являють собою рецидиви підходів, що були характерні для минулих рефлексій. Відповідно, слід ґрунтовно ознайомитися з досвідом минулих часів. Однак, сама історія розвитку уявлень про майбутнє, включаючи передісторію й історію розвитку концепцій майбутнього, а також історія розвитку теорії і практики власне прогнозування – це настільки об'ємна тема, що у своєму дослідженні ми обмежимося вузловими моментами, які, на нашу думку, мають вагоме значення або ж не були досліджені раніше у такому ракурсі, а відтак є актуальні для вивчення.

* Титаренко Віта Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.